

بررسی هویت ایرانی اسلامی در معماری پروژه‌های مسکن مهر

* مریم سادات رضوی پور

E-mail: Razavipour.marayam@wtiau.ac.ir

** محمد مهدی ذاکری

E-mail: sajjad_zakeri@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۲/۳۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۴/۲۳

چکیده

بحران هویت در عصر حاضر از جمله مشکلاتی است که متخصصین در هر حوزه در تلاش برای برون‌رفت از آن می‌باشند. این امر در کشوری چون ایران که صاحب تمدنی درخشان با قدمت چند هزار ساله است، بسیار جدی‌تر به نظر می‌آید. اهمیت توجه به هویت ایرانی اسلامی تا آنجاست که براساس مفاد فصل اول قانون برنامه پنجم توسعه، پاسداری از فرهنگ و هویت ایرانی اسلامی به‌عنوان تکلیف برای دولت آورده شده است. حال با توجه به آن‌که پروژه‌های مسکن مهر بزرگترین طرح دولتی ساخت مسکن بعد از انقلاب در مقیاس کل کشور می‌باشد، انتظار می‌رود چنین پروژه‌هایی، با وسعت شهرهای جدید در سطح کشور، نمادی از هویت ایرانی اسلامی باشند و باعث ترویج و اشاعه‌ی فرهنگ ناب اسلامی ایرانی به جای تقلید و از خود بیگانگی گردند. این پژوهش در پی یافتن مؤلفه‌های هویت‌ساز ایرانی اسلامی معماری مسکن است و به‌طور کلی نحوه بهره‌گیری از شاخص‌های هویتی ایرانی اسلامی در معماری پروژه‌های مسکن مهر را بیان می‌نماید. مقصود از این نوشتار شناسایی عوامل هویت‌ساز معماری ایرانی اسلامی با هدف بررسی میزان و نحوه به کارگیری آن در پروژه‌های مسکن مهر استان تهران (پردیس - فاز سوم) می‌باشد. جهت دستیابی به این اهداف، پژوهش به شیوه کیفی و توصیفی تحلیلی انجام شده و با استدلال منطقی نتایج حاصل شده است. یافته‌های تحقیق حاکی از عدم بهره‌گیری از کافی از شاخصه‌های معماری ایرانی اسلامی و نیز کم‌توجهی به استفاده از شاخص‌های هویتی برای طرح و ساخت مجموعه‌ای با اصالت و شایسته‌ی ایران اسلامی می‌باشد.

کلید واژه‌ها: هویت ایرانی اسلامی، معماری ایرانی، معماری اسلامی، مسکن مهر.

* عضو هیأت علمی گروه معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران غرب، تهران، ایران، نویسنده‌ی مسؤول

** دانشجوی دوره دکتری معماری دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تهران مرکزی

طرح مسأله

در میان بناهای معماری، مسکن به‌عنوان فضایی که انسان بیشترین زمان خود را در آن می‌گذراند و نیز نقش بی‌بدیلش در ایجاد آرامش روح و جان آدمی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. فضایی که انسان در آن می‌زید و آن را به مسکن خویش مبدل می‌سازد، مکانی می‌شود که در آن بخشی از وجود و هویت خویش را می‌نمایاند، آن را شکل می‌دهد و با آن می‌زید.

علی‌رغم همه‌ی توصیه‌ها و استانداردهای معماری برای ساخت خانه، امری که امروزه خصوصاً بعد از فرآیند جهانی‌سازی و تفکر مدرنیسم بیش از هر زمان دیگری مورد بی‌توجهی قرار گرفته است، اصول و معیارهای انسانی و نیز ایجاد فضایی با هویت با توجه ویژه به زمینه و گذشته جوامع است. با گسترش تفکر مدرن به‌ویژه در کشورهای هم‌چون ایران که فرهنگ، هنر و معماری قوی دارند، هویت با بحران جدی مواجه شد. این امر بسیار مهم و جدی می‌نماید؛ چرا که تحت لوای شعار یکپارچگی مدرنیسم فرهنگ‌ها زیر سؤال رفته و ارزش‌ها کمرنگ شده است؛ از این‌رو اگر اقدامی جدی صورت نگیرد، چیرستی یک ملت زیر سؤال خواهد رفت. این مهم زمینه‌ساز توجه بیش از پیش به موضوعی است که امروزه در کشور ما از آن با عنوان هویت ایرانی اسلامی یاد می‌شود.

اهمیت توجه به هویت ایرانی اسلامی تا بدان جا بوده است که براساس مفاد فصل اول قانون برنامه پنجم توسعه، پاسداری از فرهنگ و هویت ایرانی اسلامی به‌عنوان تکلیف برای دولت آورده شده است. هویت به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های پدیده‌های انسانی و اجتماعی همواره در مقایسه با غیر مطرح می‌شود و از طریق برخی صفات تمایز خود را از غیر و تشابه خود را با خویش نشان می‌دهد، لذا هویت ایرانی اسلامی به‌عنوان عامل تشخیص و شناسایی این مرز و بوم در حوزه‌های گوناگون از اهمیت خاصی برخوردار است. حال با توجه به آن‌که پروژه‌های مسکن مهر بزرگترین طرح دولتی ساخت مسکن بعد از انقلاب در مقیاس کل کشور است انتظار می‌رود پروژه‌هایی با وسعت شهرهای جدید و مطرح در سطح کشور نمادی از هویت ایرانی اسلامی باشند و باعث ترویج و اشاعه‌ی فرهنگ ناب اسلامی ایرانی به جای تقلید و از خود بیگانگی شوند. اما سؤال این است که مؤلفه‌های هویت‌ساز معماری ایرانی اسلامی چیست؟ و به‌طور کلی شاخص‌های هویتی ایرانی اسلامی در معماری پروژه‌های مسکن مهر چگونه و با چه کیفیتی به کار گرفته شده است؟ مقصود از این نوشتار شناسایی

عوامل هویت‌ساز معماری ایرانی اسلامی (به‌ویژه در موضوع مسکن) و با هدف بررسی میزان و نحوه‌ی به‌کارگیری آن در پروژه‌های مسکن مهر استان تهران می‌باشد.

پیشینه تحقیق

درخصوص بحث هویت در معماری ایران پژوهش‌های بسیاری وجود دارد. صاحب‌نظران با توجه به طرز تفکر و جهان‌بینی خاص خویش تفسیری از این موضوع ارائه کرده است. از آن جمله می‌توان به مقالاتی که علی‌اکبر قطبی (۱)، عیسی حجت (۲)، جهان‌شاه پاکزاد (۳) تدوین کرده‌اند و نیز سخنرانی‌های حسن بلخاری (۴)، دکتر مهدوی (۵) و... اشاره کرد. درباره‌ی کیفیت مسکن مهر و ارزیابی میزان رضایت‌مندی ساکنان آن نیز پژوهش‌هایی صورت گرفته است. مقاله‌ی مجتبی رفیعیان و دیگران (۶) و نیز پژوهش علی سلطانی و دیگران (۷) از دیگر نمونه‌ها در این حوزه است. در این میان اما نمونه‌ای که به‌طور خاص به بررسی وجود هویت ایرانی اسلامی در معماری این پروژه‌ها (چه در منابع فارسی و چه غیر از آن) پرداخته و ویژگی‌های مسکن مهر را از بعد هویتی مورد تحلیل قرار داده باشد، مشاهده نشده است.

سؤال تحقیق

- ۱- مؤلفه‌های هویت ساز معماری ایرانی اسلامی کدامند؟
- ۲- شاخص‌های هویت ایرانی اسلامی در معماری پروژه مسکن مهر استان تهران چگونه و با چه کیفیتی به کار گرفته شده اند؟

مباحث نظری

تعریف هویت

در فرهنگ معین هویت این گونه بیان می‌شود: ۱- ذات باری تعالی ۲- هستی، وجود ۳- آنچه موجب شناسایی شخص بشود (معین، ۱۳۷۱: ۵۲۲۸). وودوارد نیز تعبیر مشابهی دارد: «هویت از طریق تشابه معین می‌شود، یعنی از طریق تشابه با انسان‌هایی مثل ما، و از طریق تفاوت با آنهایی که مثل ما نیستند» (وودوارد، ۲۰۰۰: ۷). این دو مفهوم مستتر در هویت را می‌توان با عبارت «تمایز از غیر و تشابه با خودی» بیان کرد (دانش‌پور، ۱۳۷۹: ۵۵). بدین طریق هنگامی می‌توانیم چیزی را با هویت خطاب کنیم که از طریق برخی صفات تمایز خود را از غیر و تشابه خود را با خویش‌نشان نشان دهد و بدین گونه زمانی صفت بی‌هویت به چیزی اطلاق می‌شود که بیگانه از خود و مشابه غیر شود.

هویت در معماری ایرانی اسلامی

قطعاً ویژگی‌هایی که در معماری ایران وجود داشته است برآمده از فرهنگ، جغرافیا، آداب و رسوم و طرز فکر و چگونگی زندگی مردمانی بوده که پیش از این می‌زیستند. بسیاری از این ویژگی‌ها خود منبعث از اصولی بوده که در اسلام به‌عنوان دین رسمی کشور و مشخص‌کننده راه و روش فکری ایرانیان مسلمان بدان‌ها اشاره شده بود. این اصول و روش‌ها به صورتی در شکل‌گیری معماری گذشته‌ی این سرزمین موثر افتادند که می‌توان آنها را به‌عنوان عوامل بازشناسی معماری ما از معماری سایر نقاط جهان بر شمرد. لذا اصلی‌ترین عوامل هویت‌ساز را باید در ویژگی‌های معماری سنتی ایران و آموزه‌های اسلامی در این خصوص جست‌وجو کرد.

نحوه‌ی بازتاب هویت ایرانی اسلامی (سنت) در معماری معاصر

در بین دیدگاه‌های مختلف پیرامون برداشت و بازتاب معماری سنتی ایرانی سه دسته کلی قابل ارزیابی است. دسته اول به برداشت صریح و مستقیم از معماری گذشته معتقدند. سلطان‌زاده این مورد را کاربرد برخی فرم‌ها، ترکیب‌ها، عناصر یا تزئینات سنتی به صورتی کمابیش مستقیم به نحوی که نه تنها برای معماران بلکه برای مردم غیر متخصص نیز قابل شناسایی و درک باشد، می‌داند (سلطان‌زاده، ۱۳۸۵: ۵۶). دسته دوم شامل این دیدگاه است که در نگاه به معماری سنتی باید برداشتی غیرصریح داشت. در این حالت در بسیاری از موارد از الگوها، چارچوب‌ها و عناصر معماری ایرانی بهره گرفته می‌شود اما به شکلی نوین (همان: ۵۶). دسته سوم نگاهی مفهومی به معماری سنتی دارند به این منظور که انعکاسی از مفاهیم اصیل به کار رفته در معماری سنتی می‌باید در معماری معاصر در نظر گرفته شود. «مفهوم نه تنها در معماری امروز ما، بلکه در معماری دنیا تا ابد قابل تداوم و تکرار است» (میرمیران، ۱۳۷۵: ۳۰).

جدول ۱: شاخصه‌های بهره‌گیری از معماری ایرانی - اسلامی

شاخصه‌های معماری ایرانی - اسلامی	ویژگی‌ها	مصادیق
شاخصه‌های فرمی	ویژگی‌های شکلی و صوری بناهای ایرانی (سازه‌ای، ساختاری یا تزئینی)	استفاده از انواع طاق، قوس و گنبد و...
شاخصه‌های الگویی	استنباط تجریدی از یک واقعیت معماری	الگوهای مختلف چهارتایی، الگوی چلیپایی و...

شاخصه‌های مفهومی	تداوم و تکرار مفاهیم مستقل از فرم یا الگویی خاص	مقیاس انسانی، درون و برون، بیش نمادین ...و
------------------	--	---

برای تبیین چيستی این مفاهيم و اصول با بررسی دیدگاه معماران صاحب‌نظر درخصوص معماری ایرانی می‌توان به کلیتی از ویژگی‌های معماری ایرانی رسید که نتیجه‌ی آن در قالب جدول ذیل ارائه می‌شود. در ادامه صرف نظر از این‌که کدامیک از سه روش فوق‌الذکر به شکلی درست هویت معماری ایرانی را حفظ و متبلور می‌کند به بررسی چگونگی به کارگیری هر سه روش مذکور در بازنمایی هویت در معماری نمونه موردی این پژوهش خواهیم پرداخت.

جدول شماره ۲: شاخص‌های هویت ساز ایرانی از بعد معماری (مسکن)

ویژگی معماری ایرانی از دید صاحب‌نظران	توضیحات
درون‌گرایی	معماری ما، معماری درون است و نه معماری بیرون. اصل بنیادین معماری ما، توجه و تأکید بر درون است و از بیرون گنگ و اصم است (افشارنادری، ۱۳۷۴: ۷۰). برخی دیگر درون‌گرایی را از ویژگی‌های نوع تفکر شرقی می‌دانند که در معماری اسلامی نیز ظهور کرده است (شیخ زین‌الدین به نقل از نقره‌کار، ۱۳۸۹: ۴۲۳).
محرمت	معمولاً اصل محرمیت در طراحی و احداث آن رعایت می‌شد تا افراد خانواده از دید اشخاص نامحرم محفوظ باشند این نوع نگرش را می‌توان در جدایی فضاهای خصوصی و عمومی در جامعه سنتی و گذشته ایران دید (بانی مسعود، ۱۳۸۸: ۲۶۲).
سلسله مراتب	رده‌بندی فضایی از خارج تا داخل، استفاده از فضاهای باز، نیمه باز و بسته و نیز به کارگیری عناصر واسط مانند هشتی، میاندر و... بر مرزبندی حریم‌های فضایی و رعایت سلسله مراتب فضایی تأکید دارد (تقوایی، ۱۳۸۶: ۴۴).
مرکز گرایی	در معماری ایرانی تمرکزآفرینی و ایجاد آرامش فضایی با محوربندی کردن فضاهای باز و نیمه‌باز و بسته انجام می‌گیرد. در نماها، بدنه‌سازی‌ها، ضرب‌آهنگ ستون‌گذاری و پنجره‌سازی‌ها اغلب تقسیمات به‌صورت اعداد فرد یعنی سه و پنج و هفت انجام می‌شود تا همواره قسمت میانی، فضای خالی باشد و نگاه انسان بر روی توده و جرم ساختمان مانند ستون، جرز و دیوارها ثابت نشود (نقره‌کار، ۱۳۸۹: ۴۲۰).
تعریف و ترکیب فضایی	از نظر گونه‌شناسی سه گروه فضای تعریف شده شامل فضاهای باز، فضاهای سرپوشیده و فضاهای بسته است که اساس الگوهای مشخص با هم ترکیب می‌شده‌اند. در این ترکیب‌ها، ارتباط، اتصال، تداخل و تداوم فضا مدنظر بوده است (حاتری، ۱۳۷۴: ۳۸).
اقلیم	استفاده از مصالح بومی و سازگار با محیط، در نظرگیری اقلیم به‌عنوان یک اصل اساسی،

بهره‌گیری از مواهب طبیعی از نکاتی است که در معماری ایرانی به وضوح رعایت شده است. معماران ایرانی بر این باور بودند که ساختمانیه باید بوم آورد باشد و تا آنجا که شدنی است از امکانات محلی بهره‌گیری شود (پیرنیا، ۱۳۸۶: ۳۱).	
هندسه نیز نقش عمده‌ای در شکل‌گیری معماری ایرانی (در پلان، حجم و نیز تزئینات گوناگون آن) دارد. هندسه وسیله‌ی پیوند معماری ایران با رازهای نظام آفرینش است (پیرنیا، ۱۳۸۶: ۱۰۲).	هندسه
اجزای یک اثر معماری ایرانی هریک خود به خود کامل است. این اجزا در کنار هم یک کل تام و تمام را تشکیل می‌دهند. این اجزا مانند بلورها و سلول‌های بسیار منظم ترکیب بسیار پیچیده‌ای را در قالب یک مجموعه ارائه می‌کنند. «چندین نظم مختلف در یک کل در می‌آمیزند و تنوع آرام‌بخش و توأم با قاعده‌ای را القا می‌کنند» (شیخ زین‌الدین، ۱۳۷۴: ۲۴).	وحدت در عین کثرت
این معماری بر پایه مقیاس انسانی و تناسبات طلایی بدن انسان قرار گرفته است. از مقیاس اتاق تا خانه حیاطدار، محله و شهر، سلسله مراتبی از حلقه‌های اتصال اجتماعی وجود دارد که فرد را با جامعه‌اش وحدت می‌بخشد (اردلان، ۱۳۷۴: ۱۵).	مقیاس انسانی
معماری ایرانی با زیبایی ناب شگفت‌آورش ثمره‌ی ابداع و ترکیب عالی‌ترین فنون ساختمانی در یک خلق جدید است. تاق سهمی ساسانی، انقلاب در شیوه اجرای در دوره سلجوقی، ابداعات در زمینه‌های کاشیکاری و... نمونه‌هایی از نوآوری در معماری ایرانی است (اردلان، ۱۳۷۴: ۱۶).	نوآوری

ویژگی‌های مسکن اسلامی

نقره کار به‌عنوان یک معمار، پاره‌ای از ویژگی‌های اسلامی که در معماری یک خانه‌ی مطلوب باید لحاظ شود، از توصیه‌های موجود در قرآن و احادیث استخراج کرده است که به نوعی می‌تواند به‌عنوان عوامل هویت‌ساز معماری اسلامی تلقی شود، در ذیل به برخی از آنها اشاره می‌شود:

- ۱- حریم داشتن خانه‌ها و پرهیز از اشراف متقابل آنها؛
- ۲- ایجاد آرامش، امنیت و سکون مناسب و پرهیز از هر نوع مزاحمت همجواری بین خانه‌ها و فضاهای عبوری و عمومی؛
- ۳- پرهیز از هر نوع خودنمایی و اسراف در خانه‌سازی و رعایت حد اعتدال و نیاز؛
- ۴- بهره‌برداری کامل از مواهب طبیعی مانند آسمان، باد، نور خورشید، سرما و گرما و برخورداری هر خانه از فضای سرباز، نیمه باز و بسته؛

- ۵- جداسازی کامل با مفصل‌بندی‌های متعدد و مناسب مانند هشتی و راهرو و حیاط بیرونی و بین فضای خارجی و حریم داخل؛
- ۶- محوربندی و ارزش‌گذاری فضاهای داخلی به نحوی که مهم‌ترین فضاهای خانه در محور اصلی و سپس فضاهای خصوصی در محورهای فرعی‌تر و نهایتاً فضاهای خدماتی بر روی محور فرعی و دور از چشم قرار گیرند؛
- ۷- عرصه‌بندی فضاهای مختلف داخلی با رعایت عملکرد همزمان با کمترین مزاحمت همجواری؛
- ۸- اندیشه اسلامی تزئین را به‌طور کامل نفی نکرده است، بلکه تزئین و آنچه را که معنوی و الهی است و موجب توجه بیشتر انسان به مسائل روحی و معنوی است را توصیه می‌کند. (نقره کار، ۱۳۸۹: ۳۹۳)؛
- ۹- خداوند خود خلاق است و هنرمند مسلمان نیز باید تجلی‌گر صفات الهی باشد، لذا باید در کار خود نوآوری و ابتکار به خرج دهد (نقره کار، ۱۳۸۹: ۴۰۳)؛
- ۱۰- توصیه به زیباسازی و زیبایی دوستی از دیگر موارد حائز اهمیت است.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش از نوع کیفی است که با مطالعه‌ی منابع کتابخانه‌ای و سپس تحلیل داده‌ها به شیوه‌ی منطقی صورت گرفته است. در ابتدا سه دسته شاخص هویتی در بهره‌گیری از معماری ایرانی اسلامی بر شمرده شده، سپس مصادیق و نحوه‌ی تجلی این شاخص‌ها بر پایه‌ی دیدگاه صاحب‌نظران تشریح شده است. در مرحله‌ی بعد از تطابق این شاخص‌ها با ویژگی‌های معماری نمونه موردی انتخابی، نتیجه‌گیری در خصوص وجود یا عدم وجود هویت ایرانی اسلامی مسکن مهر حاصل شده است. به منظور تدقیق مسأله نمونه‌ی مورد نظر در این پژوهش فاز سوم مسکن مهر پردیس در استان تهران است. دلیل انتخاب این است که با توجه به ساخت در نزدیکی پایتخت به لحاظ نظارت، کیفیت ساخت و رعایت استانداردها در وضعیت بهتری نسبت به سایر واحدها قرار دارند.

معرفی پروژه‌ی مسکن مهر (نمونه موردی: شهرستان پردیس)

در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی، مشکل تأمین مسکن گروه‌های کم درآمد همواره از مسائل اساسی دولت‌ها بوده و به این منظور سیاست‌های مختلفی از آنها در

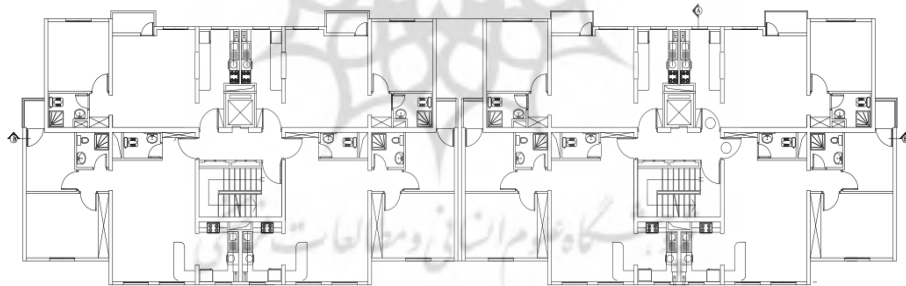
پیش گرفته شده است. یکی از این سیاست‌های اخیر که در سال ۱۳۸۶ آغاز شد و به دنبال تأمین مسکن مناسب برای اقشار کم و میان درآمد شکل گرفت پروژه ملی مسکن مهر است. این پروژه به‌عنوان یکی از راهکارهای موجود در زمینه عرضه‌ی مسکن با رویکرد «مسکن اجتماعی» شکل گرفته است (سعیدی رضوانی و کاظمی، ۱۳۹۰: ۱۳۱) این طرح بیش از هر چیز، در جهت تأمین مسکن ارزان قیمت برای گروه‌های کم درآمد، به‌ویژه شهری، که قادر به تهیه مسکن در شهرها نبودند، موجودیت یافت. مجموعه مسکن مهر پردیس در مجموع برای ساخت ۸۰ هزار واحد در نظر گرفته شده که به ۹ فاز مختلف تقسیم‌بندی شده‌اند.

یافته‌های تحقیق

بررسی شاخص‌های هویت‌ساز ایرانی اسلامی در معماری مسکن مهر

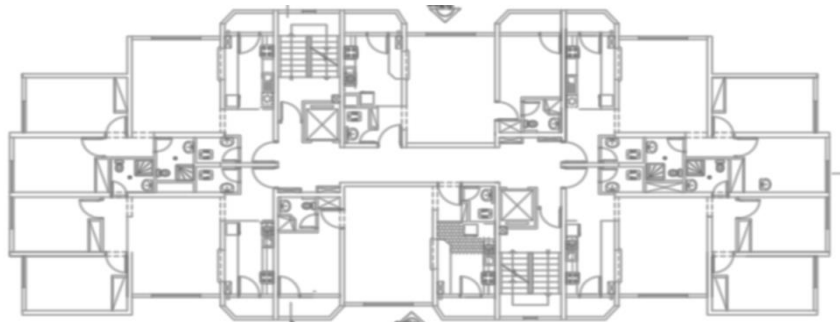
مفاهیم به دست آمده از منظر صاحب‌نظران که پیش از این در دو دسته‌ی منفک ایرانی و اسلامی از آن یاد شده بود در ذیل به‌صورت چارچوب کلی شاخص‌های هویت‌ساز ایرانی اسلامی در معماری نمونه موردی بررسی می‌شود.

۱- **درونگرایی:** هر بلوک در هر محله با توجه به تیپ ساخت از ۳۶ تا ۵۴ واحد تشکیل شده که به شکل تقریباً خطی در کنار هم قرار گرفته‌اند. ارتباط میان واحدها نه از طریق فضای کاملاً باز و نه نیمه‌باز مانند حیاط مرکزی یا آتریوم بلکه از طریق راهروهایی صورت می‌گیرد که درب واحدها به آن باز می‌شوند. ارتباط بین طبقات از طریق راه پله و آسانسور تأمین می‌شود و درب آسانسور و واحدها همگی به راهرویی به عرض تقریبی ۱/۸۰ سانتی متر باز می‌شود. در طول راهرو گشودگی یا تعریف فضایی خاصی برای قسمت ورودی واحدها و نشانی از فضایی مرکزی برای ارتباط آنها به چشم نمی‌خورد.

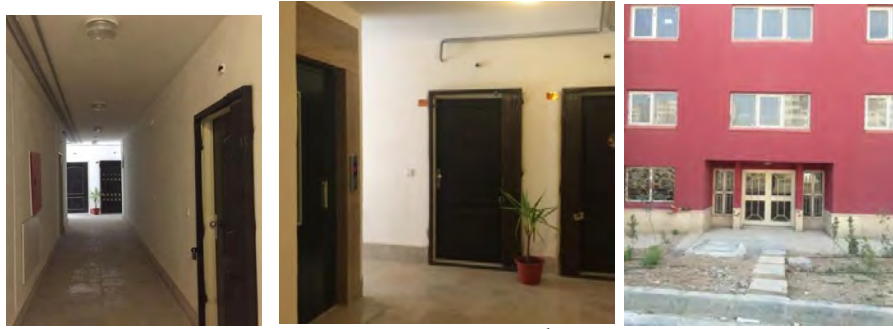
تصویر ۱: پلان واحدهای بهارستان ۱ و ۲. ماخذ: شرکت سرمایه‌گذاری مسکن پردیس

۲- **هندسه:** هر بلوک در یک قالب کلی مستطیل شکل قرار گرفته که در داخل به واسطه‌ی راهروی میانی طولی شش واحد دیگر را به هم مرتبط می‌کند. در تقسیمات فضایی پلان استفاده از اشکال هندسی و الگوی تقسیم فضایی خاصی به چشم نمی‌خورد و شکل‌گیری آن نه براساس الگوی هندسه‌ی ایرانی بلکه صرفاً براساس تأمین عملکردهای مورد نظر است. استفاده از هندسه در طراحی نمای ساختمان نیز جایی ندارد و پیش آمدگی‌ها و فرورفتگی‌ها برای تأمین نور و تأمین عملکرد فضاهای داخلی می‌باشند.

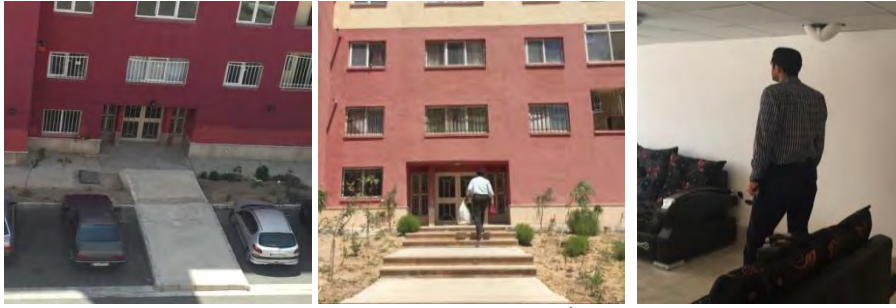
تصویر ۲: پلان تیپ محله گلستان ۱، ۲، ۳ و بهارستان و چناران a1.
ماخذ: شرکت سرمایه‌گذاری مسکن پردیس

۳- **سلسله مراتب:** وجود یا فقدان این امر را در دو حالت کلی درون واحد و بیرون واحد می‌توان بررسی کرد. هنگام ورود به هر بلوک از فضای کاملاً باز بیرون با گذر از یک درب که کمی به داخل عقب نشسته، به لابی اصلی وارد می‌شویم. این فرورفتگی درب در مقایسه با ابعاد پروژه بسیار ناچیز می‌نماید، بنابراین تعریفی برای ورودی و سلسله مراتبی برای حرکت از فضای کاملاً باز به بسته وجود ندارد. با ورود به هر طبقه و خروج از آسانسور با راهروی مواجه می‌شویم که درب دو واحد در جداره آن و در انتها نیز چهار درب دیگر قرار می‌گیرد؛ بنابراین به دلیل عدم تغییر در کیفیت فضا از فضای عمومی راهرو تا فضای نسبتاً خصوصی‌تر ورودی هر واحد، سلسله مراتبی مشاهده نمی‌شود. در درون واحدها پس از گذر از فضای نسبتاً کوچکی که فرد را برای ورود به فضای اصلی منزل آماده می‌کند وارد فضای پذیرایی که فضایی عمومی است می‌شویم و با گذر از آن به بخش خصوصی‌تر منزل که شامل اتاق خواب‌ها و حمام می‌شود می‌رسیم. بنابراین سلسله مراتب را از خلق فضاهای عمومی تا خصوصی می‌توان مشاهده کرد.

تصویر ۳: ورودی پشت واحدها. ماخذ: نگارنده. تصویر ۴ و ۵: عدم تغییر در کیفیت فضا از راهرو تا ورودی هر واحد. ماخذ: نگارنده.

۴- مقیاس انسانی: در اکثر بخش‌های پروژه ابعاد فضا متناسب با مقیاس انسانی است. صحت این امر را می‌توان در رعایت استانداردها و مناسب بودن آن برای عملکردهای مورد نظر مشاهده کرد. به جز لابی ورودی هر بلوک که به دلیل پوشاندن تأسیسات از سقف کاذب با ارتفاع نسبتاً کوتاهی استفاده شده که با مقیاس انسانی هماهنگ نیست ابعاد اتاق پذیرایی، اتاق یک نفره، دونفره، سرویس‌ها و... متناسب با حداقل استانداردهای مربوطه و عملکرد فضا بوده و حاکی از رعایت مقیاس انسانی می‌باشند. اما از بعدی دیگر، هنگام قرارگیری در کنار یک بلوک به خاطر ارتفاع زیاد آن و عدم تناسب با ابعاد انسانی حس حقارت به انسان دست می‌دهد، این حس هنگامی تشدید می‌شود که ۵ بلوک دیگر در اطراف تکرار می‌شود و انسان خود را در میان ساختمان‌های کشیده رو به آسمانی می‌بیند که در فرم خود هیچ تلاشی برای همراهی با مقیاس انسانی نکرده‌اند. از طرفی در هیچ کدام از بلوک‌ها حقوق معلولین در نظر گرفته نشده است. در هیچ کدام از ورودی‌ها رمپی برای استفاده‌ی معلولین با ویلچیر ساخته نشده و علاوه با ساخت پله و ایجاد تغییر سطح‌های متعدد استفاده را سخت‌تر نیز کرده است.

تصویر ۶: ارتفاع کم سقف لابی. ماخذ: نگارنده تصویر ۷ و ۸: عدم وجود رمپ و سختی ورود معلولین. ماخذ: نگارنده

۵- مرکزگرایی: این اصل نه در چیدمان فضاهای داخلی و نه در نماسازی رعایت نشده است؛ چرا که محوربندی برای فضاهای باز و نیمه‌باز وجود ندارد و فضایی که در مرکز هر واحد قرار دارد نیز فضایی راهرویی و حداقلی صرفاً برای ارتباط بین واحدهاست. در هر واحد هم فضاها براساس عملکرد در کنار هم قرار گرفته‌اند و تمرکز به فضایی مرکزی معطوف نمی‌شود.

تصویر ۹: عدم مرکزگرایی در بلوک‌ها و نیز پلان واحدها (بلوک‌های محله‌ی افرا ۱، ۲، ۳). ماخذ: شرکت سرمایه‌گذاری مسکن پردیس

۶- محرمیت: محرمیت در مسکن را می‌توان وجود حریم‌های بصری و صوتی بین فضای درون و برون، فضاهای عمومی و خصوصی داخل واحد و نیز حفظ حریم شخصی هر فرد دانست. با بررسی‌های انجام شده به دلیل استفاده از سیستم سازه‌ای قالب تونلی و دیواره‌های بتنی مشکل خاصی از لحاظ انتقال صدا از واحدها به یکدیگر

وجود ندارد، اما به دلیل کیفیت پایین درب‌های ورودی هر واحد سر و صدا از راهروها به آسانی به داخل واحد انتقال می‌یابد. درب‌های ورودی هر واحد مستقیماً در راستای درب ورودی واحد دیگر قرار گرفته‌اند؛ لذا با باز بودن درب امکان مشاهده‌ی فضای داخلی به راحتی به وجود می‌آید. ذکر این نکته ضروریست که چرخش‌هایی در پلان مانع از دید از داخل راهرو به فضاهای خصوصی مانند اتاق خواب یا نشیمن می‌شود، اما در واحدهای بلوک محله‌ی بهمن قرارگیری درب توالت‌ها دقیقاً در راستای درب ورودی واحد از محرمیت می‌کاهد. فاصله‌ی مناسب بلوک‌ها از یکدیگر و قرارگیری صحیح پنجره‌های هر واحد نسبت به واحد دیگر اشراف را از بین برده و محرمیت را حفظ می‌کند. اما بالکن‌ها هم از بیرون مجموعه و هم از درون و سایر واحدها اشراف بصری نسبت به یکدیگر دارند و نمی‌توانند به‌عنوان فضای دارای محرمیت به کار روند.

۷- ایجاد سکون، آرامش و امنیت: به دلیل دو جداره بودن پنجره‌ها و دور بودن از شریان‌های اصلی سر و صدای زیادی از معابر به داخل انتقال نمی‌یابد، اما تعداد زیاد هر واحد و کثرت رفت و آمد در طبقات از طرفی و آکوستیک نبودن درب ورودی واحدها انتقال صوت به داخل را تشدید می‌کند.

۸- نوآوری: این امر می‌تواند در چهار حوزه‌ی طراحی پلان، سازه، فرم و حجم کلی بنا و نیز تزئینات متبلور شود. در مورد سازه از سیستم قالب تونلی استفاده شده است که از روش‌های رایج ساخت در اقصی نقاط جهان است و در به کارگیری دوباره از آن هیچ ابداع و نوآوری دیده نمی‌شود. درخصوص فرم کلی بلوک‌ها مستطیل‌های کشیده‌ای که تا ارتفاع نه طبقه بالا آمده است در شکستگی‌ها و جلو آمدگی‌ها و تورفتگی‌های فرم نکته‌ی خاصی که آن را از موارد دیگر متمایز کند وجود ندارد و نمونه‌ی مشابه آن را در بسیاری از شهرها و کشورهای جهان می‌توان دید. خط کشی‌های ساده در پلان برای اختصاص دادن فضاها به عملکردی خاص بدون خلق فضایی با کیفیت ویژه و منحصر به فرد از دیگر ویژگی‌های این مجموعه است و در این پروژه فرم به تبعیت کامل از عملکرد درآمده است. به‌طور کلی سادگی بیش از حد در نمای خارجی، فضای عمومی هر بلوک و فضای اختصاصی هر واحد آن را فاقد هر گونه تزئینات، عناصر هویتی، مفهوم و معنی خاصی نشان می‌دهد و در کل خلاقیت و نوآوری خاصی در آن مشاهده نمی‌شود.

تصویر ۱۱ و ۱۰: عدم وجود نوآوری در سازه و نما ماخذ: نگارنده

۹- ارزش گذاری و عرصه بندی فضاهای مختلف: ارزش گذاری در فضا از فضای نیمه عمومی تا خصوصی با سلسله مراتبی انجام گرفته است. در داخل هر واحد فضای خصوصی شامل حمام و اتاق خواب‌ها با راهرویی از فضای نیمه عمومی پذیرایی جدا می‌شود. در عین حال به دلیل متراژ کم واحدها فضایی به‌عنوان نشیمن که حد واسط فضای خصوصی و نیمه عمومی است، وجود ندارد.

۱۰- وحدت در کثرت: فاز سوم این مجموعه از تجمع بلوک‌هایی تشکیل شده که تعدادی از آنها در یک واحد همسایگی قرار می‌گیرند. اگرچه که حجم و فرم کلی آنها مشابه است و پراکندگی و ناهمگونی دیده نمی‌شود، اما در نما با تغییر نوع رنگ آمیزی جداره‌ها سعی در متمایز کردن آنها داشته‌اند؛ بنابراین هر چند بلوک با نمایی مشابه در کنار دسته بلوک‌های دیگری قرار می‌گیرند که از لحاظ حجم مشابه و در نماسازی متفاوت هستند. نکته حائز اهمیت این است که با قرارگیری بین بلوک‌های یک محل هیچ‌گونه تمایزی بین آنها دیده نمی‌شود، در وحدتی با هم قرار می‌گیرند که کثرتی در کنار آن نیست و این باعث ناخوانایی فضا می‌شود.

تصویر ۱۲: شباهت زیاد بلوک‌ها خوانایی فضا را از بین برده است. ماخذ: نگارنده

۱۱- **زیبایی:** ارضای میل زیباشناسی انسان و نیز خلق فضایی که حس زیبایی دوستی او را لبریز کند از ضروریات امر طراحی به‌ویژه در مسأله طراحی مسکن است. متأسفانه در طرح و ساخت مسکن مهر، در طرح فرم، ترکیب حجم‌ها، فضای داخلی و... هیچ گونه تلاشی برای خلق زیبایی به چشم نمی‌خورد. از طرفی اجرای ضعیف بر کاهش زیبایی دامن زده است. نمایان بودن لوله‌های تأسیسات در لابی اصلی و نیز راهروی طبقات، کیفیت پایین رنگ استفاده شده در نمای بلوک‌ها و... نمونه‌هایی از این دست می‌باشند.

۱۲- **تعریف و ترکیب فضای:** در مسکن سنتی ایران همواره استفاده و ترکیب سه نوع فضای باز، نیمه‌باز و بسته در کنار هم متداول بوده و هر کدام به نوعی برای عملکردی خاص تعریف شده و در بهبود کیفیت فضایی آن نقش داشته‌اند. هر بلوک این مجموعه که شامل ۵۴ واحد می‌شود فاقد هرگونه فضای باز اختصاصی برای خود است؛ در عین حال تنها فضای نیمه‌باز واحدها بالکن‌هایی است که ابعادش نه استفاده‌ی مداوم بلکه صرفاً گذرا را تحمیل می‌کند. در ترکیب فضای بالکن‌ها و فضای بسته مرتبط با آنها هیچ‌گونه نظام فضایی خاصی مشاهده نمی‌شود.

۱۳- **پرهیز از اسراف، خودنمایی و رعایت اعتدال:** در تمامی بخش‌های مرتبط با پروژه اعم از انتخاب نوع مصالح، تزئینات، سازه و حتی طراحی پلان سعی شده که از امکانات موجود حداکثر استفاده صورت گیرد و چون هدف پروژه مسکن مهر براساس حداقل هزینه‌ی تمام شده بوده است، لذا نشانی از اسراف، تجمل‌گرایی دیده نمی‌شود. اما گاهی برای نیل به این هدف خارج شدن از خط اعتدال را شاهد هستیم، نمونه‌ی این امر را در حذف هرگونه عنصر مفهومی و هویتی و حتی تزئینات در اکثر نقاط پروژه می‌توان شاهد بود.

۱۴- **انطباق محیطی:** اظهارنظر در مورد رعایت مسائل اقلیمی نیازمند بررسی دقیق و جدی‌تری است. اما به‌طورکلی می‌توان گفت که جهت‌گیری بلوک‌ها برای دریافت نور مناسب، صحیح صورت گرفته است. تمام فضاها برای دریافت نور طبیعی پنجره دارند و امکان تهویه به‌صورت طبیعی برای آنها فراهم است. فاصله‌ی بلوک‌ها از شمال و جنوب به نحوی است که نور مطلوب از جنوب به راحتی از پنجره‌ها قابل دریافت است، اما در عین حال وجود پنجره‌های متعدد غربی مشکلات تابش بیش از حد به خصوص در هنگام بعد از ظهر را ایجاد می‌کند. این در حالی است که هیچ‌گونه سایبان یا فرورفتگی برای کاهش میزان تابش وارد شده وجود ندارد. گرما و خشک بودن منطقه پوشش گیاهی مناسب برای ایجاد رطوبت و کاهش گرما را می‌طلبد که مجموعه

با پوشش گیاهی ناکافی این امر را پشتیبانی نمی‌کند. در امر ساخت، استفاده از مصالح بومی مشاهده نمی‌شود.

جدول شماره ۳: میزان بهره‌گیری از شاخص‌های هویت‌ساز ایرانی اسلامی در حوزه‌ی معماری.
مأخذ: نگارنده

میزان بهره‌گیری از شاخص‌های هویت‌ساز ایرانی اسلامی				شاخص‌های هویت‌ساز ایرانی اسلامی	
عدم بهره‌گیری	کم	متوسط	زیاد	شاخص‌های تصویری	شاخص‌های الگویی
■					
■				استفاده از الگوها نظیر الگوی چلیپایی، چهار صنفه، چهار ایوانی و...	
■				درون‌گرایی	شاخص‌های مفهومی
		■		محرمیت	
	■			سلسله مراتب	
■				مرکزگرایی	
		■		ایجاد سکون، آرامش	
	■			تعریف و ترکیب فضایی	
		■		اقلیم	
■				هندسه	
		■		وحدت در عین کثرت	
	■			ارزش‌گذاری و عرصه‌بندی فضاهای مختلف	
	■			زیبایی	
		■		مقیاس انسانی	
		■		پرهیز از اسراف، خودنمایی و رعایت اعتدال	
■				نوآوری	

شاخص‌های هویت‌ساز ایرانی اسلامی از بعد معماری (مسکن)

نتیجه‌گیری

یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که استفاده از شاخص‌های هویتی که برآمده از تاریخ و فرهنگ غنی معماری ایرانی اسلامی است در معماری نمونه‌ی مورد مطالعه کمرنگ است. در معماری مسکن مهر، عناصر فرمی و صوری نظیر طاق و قوس و... که یک دسته از شاخص‌های هویت‌ساز معماری ایرانی اسلامی می‌باشد به کار گرفته نشده است. از دیگر شاخص‌ها، بهره‌گیری از الگوها و استفاده‌ی تجربیدی از واقعیت‌های موجود در معماری گذشته است که نمونه‌ای که استفاده از آن را تأیید کند نیز یافت نشد. هم‌چنین باید اذعان کرد نمونه‌ی مورد مطالعه جز در مواردی اندک نظیر رعایت مقیاس انسانی، و... در بهره‌گیری از شاخص‌های مفهومی نیز عملکرد خوبی نداشته است و در کل مجموعه به لحاظ بهره‌گیری از شاخص‌های هویتی مطلوب ارزیابی نمی‌شود. در ظاهر مجموعه استفاده از نشانه‌ها و عناصر یاد آشنایی که احساس نزدیکی به یک مجموعه‌ی با اصالت ایرانی را القا کند به چشم نمی‌خورد و در عین حال تداعی‌کننده‌ی چهره‌ی بسیاری از شهرک‌های نوساز در اقصی نقاط جهان با فرهنگ و تاریخ متفاوت است. با گذر از ظاهر و بررسی جزئیات، کیفیتی که آن را از سکونتگاه‌های غیرایرانی و غیراسلامی ممتاز کند نیز به چشم نمی‌خورد و مجموعه صرفاً به مرتفع نمودن نسبی برخی نیازهای مادی بسنده می‌کند. در نهایت با بررسی به عمل آمده در ابعاد مختلف پروژه مسکن مهر (که بزرگترین طرح دولتی ساخت مسکن بعد از انقلاب است) در حوزه معماری، می‌توان بیان داشت دست‌اندرکاران امر در پاسداری از فرهنگ و هویت ایرانی اسلامی توفیق چندانی نداشته‌اند و به مسأله هویتی این مجموعه‌ها کم‌توجهی شده است.

یادداشت‌ها

برای مطالعه‌ی بیشتر رجوع کنید به:

- ۱- قطبی، علی‌اکبر (۱۳۸۷)؛ «مفهوم هویت و معماری امروز ایران»، *آئینه خیال*، ش ۱۰.
- ۲- حجت، عیسی (۱۳۸۴)؛ «هویت انسان‌ساز، انسان هویت‌پرداز (تأملی در رابطه هویت و معماری)»، *هنرهای زیبا*، ش ۲۴.
- ۳- پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۷۵)؛ «هویت و این همانی با فضا»، *هنرهای زیبا*، شماره ۲۴.
- ۴- هوشیار یوسفی، بهرام (۱۳۸۹)؛ *گفت‌وگو با حسن بلخاری در باب هویت در معماری ایرانی اسلامی*، گزارش از سایت خبر آرونا، ۱۵ دی ماه، ساعت ۱۴:۳۵، www.aruna.ir.
- ۵- نوایی، کتابون (۱۳۸۸)؛ *سخنرانی دکتر مهدوی در دانشگاه آلبیرتا در باب هویت ایرانی و ایرانی بودن*، ۳۰ مرداد ۱۳۸۸، ساعت ۱۵:۳۵، www.iraniansmonthly.com/index.php.
- ۶- رفیعیان، مجتبی؛ مسعودی‌راد، ماندانا؛ رضایی، مریم؛ مسعودی‌راد، مونا (۱۳۹۳)؛ «سنجش میزان رضایت‌مندی ساکنان مسکن مهر؛ نمونه مهرشهر زاهدان، *نشریه جغرافیا و آمایش شهری - منطقه‌ای*، ش ۱۲.
- ۷- سلطانی، علی؛ قضایی، محمد؛ حسینی، عبدالله؛ عسکری، سجاد (۱۳۹۳)؛ «تحلیلی بر ویژگی‌های اجتماعی - اقتصادی مسکن مهر»، *مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای*، ش ۲۲.

منابع

- افشارنادری، کامران (۱۳۷۴): «همنشینی اضداد در معماری ایرانی»، *مجله آبادی*، ش ۱۹، صص ۶۸-۷۵.
- بانی مسعود، امیر (۱۳۸۸): *معماری معاصر ایران (در تکاپوی بین سنت و مدرنیته)*، تهران: نشر هنری معماری قرن.
- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۶): *سیک‌شناسی معماری ایرانی*، تهران: نشر سروش دانش.
- تقوائی، ویدا (۱۳۸۶): «نظام فضائی پنهان معماری ایرانی و ساختار آن»، *نشریه هنرهای زیبا*، ش ۳۰، صص ۴۳-۵۳.
- جمعی از نویسندگان (حائری، شیخ زین‌الدین، اردلان، دیبا و... (۱۳۷۴): «معماری ایرانی در سخن چهار نسل از معماران صاحب‌نظر»، *فصلنامه آبادی*، ش ۱۹، صص ۴-۴۵.
- دانشپور، سیدعبدالهادی (۱۳۷۹): *بازشناسی مفهوم هویت در فضای عمومی شهری (خیابان) نمونه موردی: تهران خیابان انقلاب*، پایان‌نامه دکتری شهرسازی دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
- سعیدی‌رضوانی، نوید؛ کاظمی، داوود (۱۳۹۰): «بازشناسی چارچوب توسعه درون‌زا در تناسب با نقد سیاست‌های جاری توسعه مسکن (مسکن مهر) نمونه موردی: شهرستان نطنز»، *نشریه پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، ش ۷۵، صص ۱۱۳-۱۳۲.
- سلطانزاده، حسین (۱۳۸۵): «چگونگی بازتاب نشانه‌های سنت در معماری معاصر»، *فصلنامه معماری و فرهنگ*، ش ۲۵، صص ۶۷-۵۵.
- فلامکی، محمدمنصور (۱۳۸۱): *ریشه‌ها و گرایش‌های نظری معماری*، تهران: نشر فضا.
- معین، محمد (۱۳۷۱): *فرهنگ لغت فارسی*، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- میرمیران، هادی (۱۳۷۵): «از معماری گذشته چه درسی باید گرفت؟»، *فصلنامه آبادی*، صص ۲۹-۳۸.
- نقره‌کار، عبدالحمید (۱۳۸۹): *مبانی نظری معماری*، تهران: نشر دانشگاه پیام‌نور.
- Woodward, k (2000); *Question of identity*, in K.Woodward (ed.) *Questioning identity: Gender, Class Nation*, Routledge, London.

سایت

- <http://mehr.pardis-ntoir.gov.ir>